

SAHA TÜRKÇESİNDE *SUUY-*, *SUUN* – “*YU-*, *YUN-*”, *IRAAS*, *IRAASTAA-*, *IRAASTAN* – “*ARI*, *ARI-*, *ARIT-*, *ARIN-*” FİİLLERİ ÜZERİNE

ON THE VERBS *SUUY*, *SUUN* – “*YU-*, *YUN-*”, *IRAAS*, *IRAASTAA-*, *IRAASTAN* –
“*ARI*, *ARI-*, *ARIT-*, *ARIN-*” IN SAKHA TURKIC

Mehtap SOLAK SAĞLAM*

Öz

Saha Türkçesi bünyesinde barındırdığı kelimeler ve yapılar açısından her zaman incelemelere konu olmuş, Türk dilinin tarihsel gelişimi hakkında bilgi vermiştir. Konuşurlarının yaşadığı coğrafyanın genel Türk coğrafyasından uzak olması, tarihsel süreçte çevresindeki etkileşimde bulunduğu farklı dillerden etkilenmiş olması nedeniyle Saha Türkçesinde farklılaşmalar meydana gelmiştir. Bu yazıda “temiz” ve “temizlemek” kavramlarıyla bağlantılı iki fiil ve bu fiillerle bağlantılı olarak ortaya çıkmış diğer isim ve fiiller incelenmiştir. Yazıda ilk olarak Eski Türkçe *yū* – fiili incelenmiş, *yū* – fiilin tarihsel süreçte taşıdığı anlamlar, kullanımlar incelendikten sonra Saha Türkçesinde bu fiilin karşılığı olan *suuy* – fiili ile karşılaştırılması yapılmıştır. Saha Türkçesinde bu fiilden türetilmiş olan *suun* – fiili de Eski Türkçe *yun* – fiili ile karşılaştırılmıştır. “Temizlik” kavramıyla bağlantılı olarak Türkçede kullanılan *arı-*, *arı(g)*, *arıt-*, *arın* – sözcükleri makalenin ikinci kısmını oluşturmuştur. Bu isim ve fiillerin Saha Türkçesindeki karşılığı olan *iraas* ismi ve *iraastaa* – fiili Saha Türkçesindeki anlamları ve kullanımları açısından incelenmiştir. Ses denklikleri ve anlam açısından incelenen sözcükler, bu bağlamda değerlendirilmiş, ulaşılan sonuçlar ortaya konulmuştur. Ortaya çıkan sonuçlara bakıldığında, Eski Türkçe *yū* – fiilin Saha Türkçesi karşılığının *suuy-*, Eski Türkçe *arig* isminin Saha Türkçesi karşılığının *iraas* olduğu görülmektedir. Eski Türkçe *arig* ve *arıt-*’in Saha Türkçesindeki eş değerleri olan sırasıyla *iraas* ve *iraastaa* – sözcüklerinin anlamsal olarak manevi temizliği karşıladığı dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Saha Türkçesi, *suuy* – “*yū-*”, *iraas* “*arig*”, söz varlığı, Eski Türkçe

Abstract

Sakha Turkic has always been studied in terms of its words and forms, and has provided information about the historical development of the Turkish language. It has had many variants due to the distance of its geography from the central Turkic lands and its interaction with different languages in the region throughout history. This article examines two verbs in Sakha Turkish related to the concepts of ‘clean’ and ‘to clean’ as well as other nouns and verbs that emerged in connection with these verbs. First, the Old Turkic verb *yū* – is examined followed by an evaluation of its meanings and uses in the historical process. It is then compared with the verb *suuy-*, which is the equivalent of this verb in Sakha Turkic. The verb *suun-*, which

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Denizli / Türkiye, mehtapsolak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0734-4941

was derived in connection with this verb in Saha Turkic, is also compared with the Old Turkic verb *yun-*. The words *arı-*, *arı(g)*, *arıt-*, *arın* – used in Turkish in connection with the concept of cleanliness constitute the second part of the article. The noun *iraas* and the verb *iraastaa-*, which were formed as the equivalent of these nouns and verbs in Sakha Turkic, were examined in terms of their meanings and usages in Sakha Turkic. The words examined in terms of sound equivalence and meaning were evaluated in this context, and the results were presented. The results demonstrate that the Sakha Turkic equivalent of the Old Turkic verb *yū* – is *suuy-*, and the Sakha Turkic equivalent of the Old Turkic *arig* name is *iraas*. It is noteworthy that the words Old Turkic *arig/arıt* – and the Sakha Turkic equivalent *iraas/iraastaa* – are semantically different and contain more spiritual cleanliness.

Keywords: Sakha Turkic, *suuy* – “yū-”, *iraas* “arig”, vocabulary, Old Turkic

Saha (Yakut) Türkçesi, diğer birçok Türk lehçesinden uzak bir coğrafyada konuşulması, erken dönemde ortak dilden ayrılması ve farklı dillerden etkilenmesi sebebiyle farklılıklar göstermektedir. Bununla birlikte Saha Türkçesi diğer Türk lehçeleri ile ses ve şekil özellikleri açısından büyük ölçüde uyumludur. Ses denklilikleri dikkate alındığında pek çok kelime, eski anlamsal farklılıkları koruyarak dil içerisinde bulunmaktadır.

Bu çalışmada *yū-*, *yuy-*, *yun* – fiilleri ve anlamsal olarak bu fiillere yakın *arig* ismi ve *arı-*, *arıt-*, *arın* – fiillerinin Saha Türkçesindeki karşılıkları, anlamlandırmaları ve kullanımları açıklanmaya çalışılmıştır. Aşağıda belirtilen fiillerin ve fiillerle bağlantılı isimlerin tarihsel süreç içerisinde, günümüz Türkiye Türkçesi ve ağızlarındaki kullanımları, çağdaş Saha Türkçesindeki kullanımlarıyla karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

***suuy* – “yu:-, yuy-”, *suun* – “yu:n-”**

Fiil *yu:* – şeklinde “bir şeyi yıkamak” anlamıyla Gerard Clauson tarafından sözlüğüne alınmış ve “kelimeye ilk seste bazı fonetik değişikliklerin yanında sonuna konsonantlar da eklenmiştir” notuyla verilmiştir. Clauson fiilin günümüz ve tarihi lehçelerdeki örneklendirmelerini, Hakas Tuva *çuğ-*, Özbek, Nogay, Türkmen *yuv-*, Karakalpak, Kumuk *juv-*, Uygur *yu* – / *burunni arig yup*, Hakas *er to:n yu:di*, Kaşgarlı *yu:r*, *yu:ma:k*, *ol to:n yu:di* şeklinde yapmıştır. *Kutadgu Bilig*’den *cāndın elgin yudi* ve atasözü olarak *cāhil yup arımaz* örneklerini vermiştir. Çağatay *yu* – (*-gan*, – *p* vb) kullanıldığını belirtip “bir nesneyi su ile *yu-*” şeklinde açıklamıştır. Fiilin Osmanlı *yu* – şeklinde vermiş, sonradan *yıka* – ve *yayka* – fiilleri ile takip edildiğini söylemiştir.¹ Clauson *yun* – fiilini *yun* – ve *yu:n* – şeklinde vererek, “tek başına, kendi kendini yıkamak” olarak anlamlandırmıştır.² Özbek *yuvın-*, Azerbaycan *yuyun-*, Türkm. *yuvun* – şeklinde verilen kelime için Uygur metinlerinden *yunğuluk törüg kılıp yunzun arıtınzun* “yıkınmasına ve kendini temizlemesine izin verin, kendini yıkamanın kurallarını yerine getirsin” şeklinde açıkladığı cümle ile örneklemiştir. Fiili Osmanlı *yun-/yuvun* – şekline kadar kronolojik olarak vermiştir.

Fiil Annamari Von Gabain tarafından *yu* – şeklinde “yıkamak, yumak” anlamlarıyla kaydedilmiştir. *Yun* – fiili ise Gabain tarafından *yun* – şeklinde kaydedilmiş ve “yıkınmak”

1 Sir Gerard Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, London 1972, s. 870.

2 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 942.

anlamlandırılması yapılmıştır.³ *Yu* – fiilini Marcel Erdal “yıkamak” anlamında verir. *Yu-n* – şeklinde verdiği yapıyı yine “yıkamak (kendini)” şeklinde anlamlandırır. Bu fiilden türeyen *yunguk* ismini /-gOk/ eki ile türeyen isimler içerisinde gösteren Erdal, ismi “sabun” olarak anlamlandırmış, “banyo” anlamını karşılayan sözcük olarak ise *yungu* sözcüğünü işaret etmiştir.⁴ *Yu* – fiili *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde Ahmet Caferoğlu tarafından *yumak* olarak verilmiştir. “Yıkamak” şeklinde anlamlandırılan fiil için *yumak* “yıkamak”, *yunguk* “hamam”, *yungulug* “yikanma”, *yunmak* “yikanmak” kullanımları da madde başı olarak verilmiştir.⁵ Kelime Jens Wilkens tarafından *yu* – şeklinde “yikanmak” anlamlandırması ile verilmiştir. Bu fiil ile bağlantılı olarak *yumak* “temizleme, yıkayarak temizleme, yıkama”, *yun* – “yikanmak”, *yuntur* – “arıtmak, temizlememek, yıkayarak temizlemek”, *yuguç* “çamaşırcı, yıkayıcı” madde başlarına yer verilmiştir.⁶

Yu – fiili *Dîvânu Lugâti t-Türk*’te *yū* – şeklinde uzun ünlü olarak *yūdi*, *yūmak*, *yūmas*, *yūr* çekimleriyle yer almaktadır. *Yun* – fiili “yikanmak” anlamında *yunar*, *yundı*, *yundum*, *yunmak* çekimleriyle yer almıştır.⁷ Bu fiil *Güncel Türkçe Sözlük*’te *yumak* (-i) şeklinde “yıkamak” anlamında “halk ağzında” notuyla geçmektedir.⁸ *Yunmak* (*nesnesiz*) şeklinde verilen *yunmak* fiili de “yikanmak” anlamıyla, yine “halk ağzında” notuyla sözlükte bulunmaktadır. *Yuy-*, *yun* – fiili tarama sözlüğünde *yu* – şeklinde “yıkamak” anlamıyla verilmiştir.⁹ Fiil çok sayıda eserde taranmıştır. Verilen örneklerde fiilin kökü *yu* – şeklinde görülmektedir. Fiil *Derleme (Ağzlar) Sözlüğü*’nde *yumak* “yıkamak”, *yūmak* “yıkamak”, *yuyumak* “yıkamak” şeklinde bulunmaktadır.¹⁰ *Yun* – fiili *yunmak* “yikanmak”, *yuyunmak* “yikanmak” şeklinde derlenmiştir. Bu kullanımların dışında *aykamak* ve *aykalamak* sözcükleri de “yıkamak” anlamında verilmiştir.

Saha Türkçesinde bu fiilin durumuna bakıldığında, *suuy* – ve *suun* – şeklinde yaygın olarak kullanıldığı ve sözlüklerde bu şekilde yer aldığı, Eski Türkçedeki uzunluğun Saha Türkçesinde de korunduğu görülür. Eduard Karloviç Pekarskiy’in sözlüğünde *suuy* – ve *suun* – madde başlıklarıyla yer almaktadır. Pekarskiy fiili *suuy* – şeklinde “Türkçe *yu-*, *yug-*, *cuu-*, *çuu-*; Moğolca *ugiya-*” açıklamasıyla vermiştir. Birinci anlamını “yıkamak (yumak), temizlemek” şeklinde vermiş ve akuzatif şekli ile kullanıldığını belirtmiştir. Saha Türkçesinde bunun dışında “temizlemek” anlamında kullanılan *nikkiy* – şeklinde bir fiil daha bulunmaktadır. Pekarskiy bu maddeyi açıklarken bu fiil ile “karş.” notuyla *suuy* – ve *nikkiy* – fiili arasında gönderme yapmıştır. *Tihin saagin miigine suuyuma* “dişlerinin kirini benimle yıkama, temizleme (yani gülme)”

3 Annamarie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 313.

4 Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation I*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1991, s. 361-362.

5 Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 305.

6 Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch*, Universitätsverlag Göttingen, Göttingen 2021, s. 917-922.

7 Ahmet Bican Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, *Dîvânu Lugâti t-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 984.

8 Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 24.05.2022].

9 Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 24.05.2022].

10 Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 24.05.2022].

şeklinde bir atasözünü bu fiilin kullanımı için örnek vermiştir. Ayrıca *site suuy* – “sonuna kadar yıkamak” ve *suuybut* “yıkamış, bataklık bir tarla ile ırmağın adı” kullanımlarını bu maddede belirtmiştir.¹¹

Suun – madde başını *suuy+n* şeklinde çözümleyen Pekarskiy kelimeyi “Türkçe *yun-*, *yuun-*, *çun-*, *cun-*” notuyla “yıkamak, elini yüzünü yıkamak, yüzmek, banyo yapmak, istihmam” anlamlandırmasıyla vermiştir. Saha Türkçesinde “yıkamak” anlamında kullanılan *sütüöle* – ve *çompydon* – fiilleri bulunmaktadır. Pekarskiy *suun* – madde başında bu kelimeleri “krş.” notuyla işaretlemiştir. Pekarskiy *suun* – fiili için *ürex uutugar suunnular* cümlesini “onlar ırmak suyunda (ırmakta) yıkandılar” anlamlandırmasıyla örnek olarak kaydetmiştir. *Könü suun-/hası suun* – şeklindeki kullanımı “tekmil vücudunu yıkamak, yıkamak” olarak anlamlandırarak bu maddeye eklemiştir.¹²

Petr Alekseyeviç Sleptsov *suuy* – fiilini “yıkamak” anlamı ile vermiştir. Sözlükte *ihiti suuy* – “bulaşıkları/taşağı yıkamak”, *oğonu suuy* – “çocuğunu yıkamak” şekliyle kullanımlara yer verilmiştir. Bu fiilin kullanımına örnek olarak *uruuluubutun uunan da suuyuoŋ suoğa* “ilişkimizi/akrabalığımızı su ile yıkayamazsın” cümlesi verilmiştir. Bunların dışında sözlükte farklı kullanımlara ve örneklere de yer verilmiştir.¹³ *Suun* – fiilini “yıkamak” anlamıyla veren Sleptsov, bu kelime için *sireygin suun* – “yüzünü yıkamak”, *baanúkka suun* – “banyoda yıkamak” kullanımlarını kaydetmiştir.¹⁴

Saha Türkçesinin *Saha Tılın Bıharılaax Ulağan Tilcıtı* adlı büyük sözlüğünde *suuy* – madde başı için çok sayıda anlam kaydedilmiştir: 1. *Uunan ebeter atın ubagahınan kim-tuox eme kirin ut ebeter orduk-xohu, naadata suoğun suox gın-, irasta* – “Su ya da başka bir sıvı ile birinin veya bir şeyin kirini temizlemek ya da birikmiş ihtiyaç duyulmayacak şeyleri yok etmek, temizlemek”. 2. *Saa suohun irastaa* – “Silahın isini temizlemek”. 3. *Ulağan köhöŋö taastan ebeter kumaxtan kömühü, kündü taahı (almaahı) uunan suıyan araaran ıl* – “Büyük kanca ile taştan ya da kumdan altını, değerli taşı (elması) su ile yıkayarak ayırarak almak”. 4. *Tuox eme üörüüleex, belie tügeni as tardan, arıŋı ihen belietee* – “Sevindirici bir şey belli olduğunda yemek verip, içki içerek kutlamak”. Bu fiille bağlantılı olarak farklı kullanımlara da sözlükte yer verilmiştir: *Ayımı (burıy) suuy-*: *kuhağan cayımı, ıar burıyü oŋorbokkun tugunan eme boruostaa, ütüö aakkın tönünner* – “suçu (ayıbı) yıka-: kötü etkiyi, ağır suçu işlemediğini bir şeyle ispatlamak, iyi adını geri almak”, *suolbaskın suuy* – “vicdanını temizlemek”. *İliğin xaanınan suuy-*: *elbex kihini ölör* – “elini kanla yıkamak: çok kişiyi öldürmek”.¹⁵ Aynı sözlükte *suun* – fiili için *suuy* – fiiline gönderme yapılmıştır. *Suun* – maddesinde bu fiille alakalı cümle örneklerine yer verilmiştir. Bu cümle örneklerinden bazıları şu şekildedir: *Södüöççüye sireyin suunan, bılaatınan sotunna*. “Södüöççüye yüzünü yıkayıp, başörtüsüyle kuruladı.” *Kıtalıktaax*

11 Eduard Karloviç Pekarskiy, *Slovar Yakutskogo Yazıkı I-II-III*, Akademia Nauk, SSSR 1959, s. 2322.

12 Pekarskiy, *Slovar Yakutskogo Yazıkı I-II-III*, s. 2336.

13 Petr Alekseyeviç Sleptsov, *Yakutsko-Russkiy Slovar*, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1972, s. 352.

14 Sleptsov, *Yakutsko-Russkiy Slovar*, 347.

15 *Saha Tılın Bıharılaax Tilcıtı IX*, Novosibirsk, Novosibirskay Nauka 2004, s. 200.

kieŋ xonuuta suunan, çebdigiren xaalbit kurduga. “Beyaz turnalı geniş çayırdı yıkanıp, dinleşmiş gibi.” Bu fiille bağlantılı olarak *xaanınan suun* – “kanla yıkanmak” fiili verilmiş ve *solloŋnoox aymağın bulçuta Saxaarap xaanınan suummuta* “açgözlü halkın avcısı Saxaarap kanla yıkanmış” şeklinde bir cümle ile örneklenmiştir.¹⁶

Suuy – ve *suun* – fiillerinin sözlüklerde kullanımı değerlendirildiğinde Eski Türkçe **yuy*-, *yū* – ve *yun* – fiilleriyle aynı kelime olduğu açıktır. Saha Türkçesinin ses denklikleri dikkate alındığında söz başı /y-/ sesinin Saha Türkçesinde /s-/ şeklini alması Saha Türkçesi için belirleyici bir ses değişmesidir. Bu ses değişmesini *suol* “yol”, *sıt* – “yat-”, *sir* “yer” ve benzeri pek çok sözcük ile örnekleyebiliriz.¹⁷ *Suuy* – ve *suun* – kelimelerinde başta bulunan /s-/ sesi, Eski Türkçe *yū*-, *yuy* – ve *yun* – kelimelerinde bulunan /y-/ sesine denk gelmektedir.

Ayrıca *suuy* – ve *suun* – fiilinde Saha Türkçesinin, asli ünlü uzunluğunu koruduğu görülmektedir. *Yū* – fiili uzunluk açısından değerlendirildiğinde Halaç Türkçesinin günümüzde derlenen metinlerinde de uzun olarak kullanımı verilmiştir. Halaç Türkçesinde *yu* – ve *yū* – şeklinde kullanımı bulunduğu görülmekte ve bu fiil Halaç Türkçesinde birincil ünlü uzunluklarının korunduğu sözcükler arasında listelenmektedir.¹⁸ Saha Türkçesi sistemli olarak Eski Türkçe birincil ünlü uzunluklarını yazı dilinde korumaktadır. *Aat* “ad”, *kiehe* “akşam, gece”, *taas* “taş” kelimeleri eskicil uzunlukların korunduğu kelimelere örnek olarak gösterilebilir.¹⁹ *Yū* – fiilinde bulunan asli uzunluğun, Saha Türkçesinin *suuy* – ve *suun* – fiillerinde de korumuş olduğu görülmektedir. Saha Türkçesi kelime başında /s-/ seslerini düşürür, bu sebeple *suuy* – ve *suun* – fiillerinin “su” sözcüğü ile ilişkisi bulunmaz. “su” sözcüğü Saha Türkçesinde *uu* şeklinde bulunmaktadır.

***iraas, iraaŋtaa-, iraaŋtaan* – “arı(g), arı-, arıt-, arın-”**

Clauson *arig* sözcüğünü verirken *arı:* – fiiline gönderme yapar. *Arı:* – fiili için sözlüğünde “temiz olmak ya da temiz, pak, saf hale gelmek” anlamlandırmasını yapar. Bu madde başında Uygur metinlerinden *arı:* – şeklindeki fiil için *arımış könüllüg kutluglar* “saf zihinlerle kuşatılmış varlıklar”, *a:rır* “o temizdir”, *közöm a:rıma:dı* “gözüm temiz değildi” örneklerini verir. Hakas *arı:dı neŋ* “şey temizdi”, Kutadgu Bilig *bu er ölmekince arımaz* “bu adamın (ahlaki) pisliği ölünceye kadar temizlenmez”, Kutadgu Bilig *arigsizni yalnuk suvun yup arır* “insan (fiziksel) pisliğini su ile yıkar ve temizlenir”, Çağatay *arı* – (-p) “pak ve arı olmak”, Kıpçak *aru* – “temiz olmak” örneklerini ve anlamlandırmalarını bu fiil için sözlüğüne alır.²⁰ *Arig* ismi için “temiz, pak” anlamını verir. Bazen *arıtı* kelimesi gibi “tamamen” anlamında zarf olarak da kullanıldığını belirtir. Örnek olarak ilk dönem Uygur metinlerinden *arig dındarlar* “temiz dındarlar”, *arig baçağ baçağ* “saf/temiz oruç tutup”, *arig yollarda yorıp* “temiz yollarda yürüyüp”, *iki arig kızlar*

16 *Age.*, s. 230.

17 M. Fatih Kirişcioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, 2. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 38.

18 Mina Dolati, *Halaç Türkçesi (Merkez İli Ağzları)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 30, 349.

19 Kirişcioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, s. 22-23.

20 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 198.

“iki temiz kız” örneklerini verir. Sonrasında tarihi Türk lehçelerinden bu isim için Hakas *arığ neŋ* “temiz şey”, Kutadgu Bilig *arığ bolsa özi* “özü temiz olsa”, *tili birle teŋrig ögerler arığ* “Tanrıyı dilleriyle çok övüyorlar”, *bukün kim okısa ol arığ bilir* “bugün kim okursa o iyi bilir” örneklerini verir. Kaşgarlı’nın ismi “saf, temiz” anlamında verdiğini, altın için “saf, temiz” anlamında kullanıldığını, diğer bir anlam olarak da “tamamen, bütünüyle” anlamında kullanıldığını belirtir ve *alplar arığ alkışur* “alpler tamamen tahrip ettiler” örneğini verir. Çağatay *arığ/ arık* “arı ve pak”, Kıpçak *arı/aru*, Osmanlı *aru* şeklinde kullanımları vererek ismin durumunu ortaya koyar.²¹ Clauson *arın* – şeklinde sözlükte verdiği fiili “kendini temizlemek” şeklinde anlamlandırır. Uygur metinleri için *ol antag ağır ayığ kılınçlarındın arınmak tileser* “bu kadar acıklı kötülüklerden kendilerini temizlemek isterler” örneğini verir. Sonrasında Hakas *er arındı* “adam kendini temizledi”, Kaşgarlı *arındı: ne:ŋ* “bir şey temizlendi”, Kıpçak *arın* – “kendini temizlemek”, Osmanlı *arın* – “kendini temizlemek, kendine ait bir şeyi temizlemek” örneklerini verir.²² *Arıt* – madde başında bazı lehçelerde *art* – şeklinin olduğu notunu düşerek, kelimeyi “bir şeyi temizlemek” şeklinde anlamlandırır. Uygur metinleri için *arıtur* “temizler”, *a:ritmiş kirligler* “temizlenmiş kirliler”, *arığsızların arıtıp* “kirlerini temizleyip”, *köŋülüg süzer arıtur için* “çünkü zihnini arındırır”, *kentü özümüz arıp ağınağuş yeme arıtıp* “kendimizi arındırıp başkalarını da arındırmak” örneklerine yer vermiştir. Hak. *ol tariğ arıttı* “tahılı temizledi”, *ol ku:zı: arıttı* “o kuzuyu temizledi”, *özünđin arıtğıl yazukuŋ münüŋ* “kendinizi günahlarınızdan ve kusurlarınızdan arındırın” örneklerinden sonra Çağatay *arıt-*, Kıpçak *arıt-*, Osmanlı *arıt* – şekillerine yer verir.²³

Gabain *arığ* şeklinde “arı, temiz, saf, mukaddes” anlamlandırmasıyla verilen isimle bağlantılı olarak *arı* – “temizlenmek”, *arıt* – “temizlemek” fiillerini vermiştir.²⁴ *Arığ* ismi Erdal tarafından “temiz, temizlik” anlamında *arı-g* şeklinde /-(X)g/ ile türetilmiş yapılar içerisinde verilmiştir. *Arığ* sözcüğünü *arığ süzök*, *arığ turug*, *tözün arığ*, *arığ yarok* ve *arığ silik* kullanımlarıyla örneklemiştir.²⁵ Willi Bang, *arığ* ismini fiilden yapılmış, sonu /-g/ ile biten sıfatlar arasında gösterir. İsmi *arı* – “temiz olmak” fiilinden getiren Bang, “bir de Uyg. *arıt-ı* gibi ‘tamamiyle’ manasında” notuyla, Şor Sag. *arığ*, Alt. Tel. *arū*, Kom. Osm. *arı*, Doğu Türkçesinde *eriğ*, Prob. II/III 805, 30316’da *arığ kün* “arı gün, temiz gün” kullanımlarını verir.²⁶

Uiurisches Wörterbuch’ta *arı* – fiili “temizlemek” olarak anlamlandırılmıştır. Fiille ilgili olarak *arınur*, *arıyur*, *arır* ve *arıyu* kullanımları örneklenmiştir. Fiil için “temiz olmak”, “temizlenmek, bitme noktasına gelmek”, “gerçeği açıklığa kavuşturmak, gözü açılmak, gerçeği görmek”, “saf olmak, özgür olmak”, “temizlenmek, iptal edilmek, ortadan kaybolmak” ve “kendini arındırmak, kendini özgür kılmak” anlamlandırmaları verilmiştir. *Arığ* ismi “temiz”

21 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 213.

22 *Age*, s. 235.

23 *Age*, s. 207.

24 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 261.

25 Erdal, *Old Turkic Word Formation I*, s. 189-190.

26 Willi Bang Kaup, *Berlin’deki Macar Enstitüsü’nden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, çev. Şinasi Tekin, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1980, s. VIII/208, 104.

olarak anlamlandırılmıştır. Bu isimle ilgili olarak *arığlı*, *arığrak* gibi kullanımlar örneklenmiştir. İsim “saf, temiz, kirsiz” ve “saf, berrak, bulutsuz, açık, şeffaf” olarak anlamlandırılmış, çok sayıda örnek ile açıklanmıştır.²⁷ *Arıg* şekli *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde Ahmet Caferoğlu tarafından “temiz, arı, saf, kusursuz, mukaddes” anlamları ile verilmiştir.²⁸ *Arımak* fiili üç farklı anlamla bu sözlükte yer almıştır. Birinci anlam olarak “temizlemek, temiz olmak” anlamı verilmiştir. İkinci anlam olarak “hukuki değerini kaybetmek”, üçüncü anlam olarak da “ölçmek, hesaplamak” açıklamaları sözlükte yer almıştır.²⁹ Bu isim ve fiille bağlantılı olarak *arıtmak/arıtmak* “temizletmek”, *arıtmak* “arınmak, temizlenmek”, *arınmak* “arınmak, temizlenmek” fiilleri yer almıştır.³⁰

Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch* adlı sözlüğünde kelimeyi *arıg* şeklinde “arı, duru, berrak, ışıltılı, kusursuz, kutsal, iffetli, temizlik, iffet, temiz kadın, temiz kişi, temiz insan (Mo. *arig, arigun*)” açıklamasıyla vermiştir. *Arıg* ismi için *arıg turug köñül* “temiz zihniyet”, *arık ağı* “temiz hazine”, *arıg baçak baça* – “bozulmamış oruç tutmak”, *arıg süzök köñül* “dini inanç, iman”, *arıg yel* “temiz esinti, kutsal ruh”, *arıg yer* “temiz ülke” gibi pek çok örnek kullanıma yer vermiştir. *Arı* – fiili için *arı--ar(i)* – şeklinde bir madde başına yer veren Wilkens, bu fiili “temiz olmak, temizlenmek, arınmak, arıtılmak, giderilmek, serbest olmak, yok olmak, ortadan kaldırılmak, (göz) açılmak, durmak” şeklinde anlamlandırmıştır. Maddenin devamında *arı – alkın* – “yok olmak”, *arı – ket* – “temizlenmek ve kaybolmak”, *arı – süzül* – “temizlenmek, aydınlanmak” şeklinde ikili kullanımlara yer vermiştir. Bu fiille bağlantılı olarak *arımak* “temizlenme, temiz olma”, *arımaksız* “temizlenmemiş, temiz olmayan”, *arımamak* “temiz olmamak”, *arın* – “temizlenmek, temiz olmak”, *arınur* – “arındırmak”, *arış* “temiz” kullanımlarına yer vermiştir. *Arıt* – fiilini “temizlemek, kirden arındırmak, yıkamak, yok etmek, alıp götürmek, kaldırmak, uzaklaştırmak, ayıklamak, ayırmak” şeklinde anlamlandırmış, bu fiille bağlantılı olarak *arıtgu* “temizleme”, *arıtın* – “temizlenmek”, *arıtma* “temizleme, yıkama” madde başlarına yer vermiştir.³¹

Dîvânu Lugâti't Türk'te isim *arıg--arîg* şeklinde bulunmaktadır ve “temiz” anlamındadır. *Arîg* şekline “İsimlerin Fazlalıkları Hakkında” başlıklı bölümde, med (uzatma) ve lîn (yumuşatma) harfleri açıklanırken lîn harflerinin örnekleri arasında yer verilmiştir ve “telaffuzda lîn harfîni düşürmek caizdir” şeklinde açıklanmıştır (DLT 13/7).³² Ayrıca kelimenin *arig* şeklinde verilen şekli *Divân*'da “tamamen, iyice” olarak anlamlandırılmıştır. Bu isim dışında *arı* – şekli “temizlenmek” anlamıyla alınmış; *aradı*, *arımak*, *arır* çekimleri ile geçmiştir. Bunun dışında *arıgla* – fiili “iyisini seçmek, temizini seçmek, temizlemek” anlamıyla, *arığlık* ismi “temizlik” anlamıyla, *arın* – fiili “temizlenmek, yıkanmak” anlamıyla, *arıt* – fiili “arıtmak,

27 Klaus Röhrbörn, *Uygurisches Wörterbuch*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1977, s. 180-182.

28 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 19.

29 *Age.*, s. 19.

30 *Age.*, s. 19.

31 Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch*, s. 59-62.

32 Ercilasun ve Akkoyunlu, *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)*, s. 7.

temizlemek” anlamıyla bulunmaktadır.³³ *Arımak* fiili *Derleme Sözlüğü*’nde ikinci anlam olarak “temizlemek” şekliyle yer almaktadır.³⁴ *Arımak* fiili *Tarama Sözlüğü*’nde “temizlemek” anlamıyla yer almamıştır.³⁵ *Güncel Türkiye Türkçesi Sözlüğü*’nde *arı* ismi “1. Temiz 2. Yabancı şeylerden arınmış, katışıksız, saf, halis, öz. 3. Günahsız.” anlamlarıyla verilmiştir. *Tarama Sözlüğü*’nde *arı* ismi *arı, aru, arık* şekliyle yer almakta ve “1. temiz, pak, saf. 2. Müberra, beri. 3. Güzel, parlak” anlamlandırması yapılmaktadır. Pek çok metinde bu anlamıyla fişlendiği görülmektedir. *Derleme Sözlüğü*’nde de isim “temiz, tertemiz, saf, iyi” anlamlarıyla pek çok ağızda kaydedilmiştir. *Arıtmak* fiili *Güncel Türkçe Sözlük*’te “1. Temizlemek, 2. Katışıksız duruma getirmek, tasfiye etmek” anlamları ile geçmektedir. *Tarama Sözlüğü*’nde “temizlemek” anlamıyla çok sayıda eserde fişlenmiştir. *Derleme Sözlüğü*’nde de fiil “temizlemek” anlamıyla birçok yerde fişlenmiştir.³⁶ *Arınmak* fiil şekli *Güncel Türkçe Sözlük*’te “1. Temizlenmek, 2. Katışıksız arı duruma gelmek, 3. Rahatlamak” anlamlarıyla kaydedilmiştir. *Tarama Sözlüğü*’nde “temizlenmek” anlamıyla çok sayıda eserde yer aldığı belirtilmiştir. *Derleme Sözlüğü*’nde “temizlenmek, yıkanmak”, “sıyrılmak, kurtulmak, temize çıkmak”, “içini temizlemek, kötü huylardan kurtulmak” anlamlarında pek çok yerde kaydedilmiştir.³⁷

Arıg isminin Saha Türkçesindeki karşılığı *iraas* olarak karşımıza çıkmaktadır. *Iraas* ismi Saha Türkçesinde “temiz, saf” anlamlarında kullanılmaktadır. Pekarskiy ismi *iraas* şeklinde “*kürdeex*’in zıddı. karş. Türk. ‘arık, arığ, aruk, aruğ, arı’ Bur. ‘aruj’ Moğ. ‘arigun’ temiz, mukaddes” açıklamasıyla vermiştir. Anlam olarak “temiz, saf, sade; kusursuz, dürüst, günahsız, mukaddes; temiz, düz, temizlik, düzgünlük, ismet” açıklamasını kaydetmiştir. Bu isimle alakalı olarak çokça kullanım örneklemiştir: *Bert iraas* “çok temiz, mukaddeslerin mukaddesi”, *iraas buolar* “temizlik”, *iraasa suox* “temiz olmayan, pis, pislik”, *ıttık iraas kihi* “mukaddesmişçesine pak adam”, *iraas kus* “temiz kız”, *iraas olox* “kusursuz yaşayış”, *iraas sir* “açık, düz yer, temiz yer”, *iraas sürextex kihi* “saf kalpli adam”, *iraas xarçı* “nakit, peşin para”.³⁸

Bu ismin fiil yapım eki ile oluşturulmuş olan fiil şekli *iraastaa* – şeklindedir. Bu fiil Pekarskiy’in sözlüğünde ilk anlam olarak “temizlemek, etrafını temizlemek, içerisini temizlemek, her tarafı silmek (abdest almak)” şeklinde anlamlandırılmıştır. Aynı zamanda fiilin “mesuliyetten kurtarmak, bir şeyi affetmek” anlamında kullanımı olduğu da kaydedilmiştir. Bu kullanıma örnek olarak *min iliibin ataxpin xamsatımna olorobun; iraastay buollağına iraastaa!* “ben elimi ayağımı kıpırdatmadan oturuyorum (şüpheden) beni temizlemek istiyorsan işte temizle! (bulunduğu evde bir şey kaybaldığı zaman misafirin, ev sahibine söylediği sözlerden)” cümlesi verilmiştir. Ayrıca fiilin “(ekin) savurmak (akk. ile), süzmek” anlamlarına da geldiği belirtilmiştir.³⁹

33 *Age.*, s. 554, 555.

34 Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 25.05.2022].

35 Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 25.05.2022].

36 Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 25.05.2022].

37 Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 25.05.2022].

38 Eduard Karloviç Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü (A-M)*, çev. Komisyon, Ebuzziya Matbaası, İstanbul 1945, s. 419.

39 *Age.*, s. 419.

Fiilin *iraastan* – şekli Pekarskiy’in sözlüğünde “temizlenmek, bir şeyle (instr.) temizlenmek, temizlenmiş olmak” temel anlamının yanında “bir şeyden temizlenmek, kendini temize çıkarmaya çalışmak, masum olduğunu ispat etmek, günahlardan temizlenmek, bir şeyle takdis edilmek, nurlanmış olmak, aydınlanmış olmak” anlamıyla da kaydedilmiştir.⁴⁰

İsim olan *iraas* şekli Sleptsov’un sözlüğünde ilk anlam olarak “temiz, düzenli” şeklinde anlamlandırılmış, *tanas iraaha* “elbisenin temizliği” şeklinde örneklendirilmiştir. Aynı ismin ikinci anlamı olarak ise “manen temiz” anlamı kaydedilmiş ve *iraas suobas* “temiz vicdan” örneği verilmiştir. Bu kelime ile bağlantılı olarak *iraas sanaa* “temiz düşünce”, *iraas sir* “açık yer”, *iraas olox* “temiz yaşayış” örneklerine yer verilmiştir. *Iraastaa* – fiili ise Sleptsov’un sözlüğünde “temizlemek” anlamıyla verilmiş, *ihiti iraastaa* – “tabağı temizlemek”, *olbuoru iraastaa* – “avluyu temizlemek”, *balığı iraastaa* – “balığı temizlemek” şeklinde anlamlandırılmıştır. *Iraastan* – şekli “temizlenmek” anlamıyla kaydedilmiştir ve bu kullanıma örnek olarak sözlükte *kini suutunan iraastammuta* “o mahkemeden beraat etti” cümlesi yer almaktadır.⁴¹

Saha Türkçesinin *Saha Tılın Bıharulaax Ulaxan Tılcıta* adlı büyük sözlüğünde *iraas* ismi için çok sayıda anlamlandırma ve kullanım verilmiştir: 1. *Kir-xox sistubatax, kirtiybetex, kire suox*. “Kir-pislik bulaşmamış, kirlenmemiş, kirsiz.” 2. *Çeber, çençis*. “Temiz, titiz.” 3. *Bılıta, tumana suox, sırdık (kün, xallaan)*. “Bulutsuz, dumansız, parlak (güneş, gökyüzü).” 4. *Oto-maha suox, ahağas, çelgiyen (sir, xonuu)*. “Otu ağacı olmayan, açık, geniş (yer, kır).” 5. *Kini duohuya tınar, çebdik (bula, kuhağan sıta suox salgın)*. “Doyasıya soluk alınır, selamet (toz, kötü koku olmayan hava).” 6. *Tuox da atıñ bulkuspatax, ebiilige, bilaahıga suox*. “Başka bir şey karışmamış, ilave, karışım olmayan.” 7. *Boruodata bulkuspatax, bulkaahıga suox xaannaax(sılgı, inax süöhü, süöhü tuhunun)*. “Karışmamış, saf kan (yılki, inek, ahır hayvanları için).” 8. *Xaata, suuta, ihite suox, aňardas (ıyaahun)*. “Kesesı, ölçüsü, içi olmayan, yalnız (terazi).” 9. *Sıs tıla, atın omuk tılın bulkaaha nuormatın tutugar*. “Yakın dili, başka milletin dilinden karışmış kuralları ayırmak.” 10. *Çuor, xatan, çuolkaydıq ihiller, xos tuaha suox (dorğoon, kuolas)*. “Yüksek sesli, sert, apaçık duyulan, kademeli olmayan (ahenk, ses).” 11. *Sierdeex, könö, ütöö (suobas, sürex, sanaa)*. “Makul, hakiki, iyi (vicdan, yürek, düşünce).” 12. *Tuox da mökküöre suox, bige*. “Tartışmasız, sağlam.”⁴²

Iraas isminden türetilmiş olan *iraastaa* – fiili için bu sözlükte çok sayıda anlam kaydedilmiştir: 1. *Kimiexe, tuoxxa ere sistıbit, oloron xaalbit kiri suuy-, sot-, iraas oňor-*. “Birinde, bir şeyde yapışıp kalmış kiri yıkamak, ovalamak, temiz yapmak.” 2. *Bögü-sağı, kiri-xoğu xomuyan suox oňor-, xomuyan ıl-*. “Çöpü pıslığı, kiri çamuru ortadan kaldırmak, bir araya toplayıp almak.” 3. *Sieniller astan as buolbat, tuhata suoğun ilgaan, xağılaan, bırağan, sienillerin ere ahılık gına belemnee-*. “Yemeklik yiyecekten yemek olmayacak, faydası olmayanları alıp, kabuklarını ayırıp, yemeklikleri yemek olacak şekilde hazırlamak.” 4. *Anal iraastur eminen-tomunan baahı*

40 Age., s. 419.

41 Sleptsov, *Yakutsko-Russkiy Slovar*, s. 528.

42 *Saha Tılın Bıharulaax Tılcıta XIV*, s. 461.

bis-, sot-. “Adak olan hayvanı temizlemek için heyecanla başını çamurlamak, silmek.”⁵ *Sirgii-uokkun, doyuğun östöxtörtön bosxoloo, kier kıydaa-*. “Yer ateşini, memleketini düşmanlardan kurtararak, (düşmanları) geri uzaklara kovalamak.”⁶ *Kim eme ütüö atun tönünner-, tilinner-*. “Birinin iyi adını döndürmek, diriltmek.”⁴³ *Iraastan* – fiili sözlükte ayrı bir madde başı olarak alınmış, *iraastaa* – fiiline gönderme yapılmıştır. Bu fiilin kullanıldığı cümle örneklerine yer verilmiştir: *Tümüger deriebine östöox törtön iraastanan xaalla*. “Bütün köy düşmanlardan temizlendi.”⁴⁴

Saha Türkçesinin çağdaş sözlüklerinde bulunan *iraastaa* – ve *iraastan* – fiilleri *iraas* isminden türetilmiştir. Kelimenin Saha Türkçesinin sözlüklerinde verilen anlamlarına bakıldığında Eski Türkçe *arig* ve *arımak* sözcükleri ile bağlantılı olduğu açıktır. *Arı* – fiilin karşılığı kelimenin ses değişiklikleri dikkate alındığında **ıry* – şeklinde olmalıdır. Fiil, bu şekilleriyle günümüz Saha Türkçesi sözlüklerinde, “temizlemek” anlamıyla örtüşecek şekilde bulunmamaktadır. Eski Türkçede ilk hecede bulunan /a/ sesi Saha Türkçesinde bazı kelimelerde /ı/ sesine dönüşmektedir. Bu değişime örnek olarak ET *al* – ~ ST *ıl* – “almak”, ET *saç* – ~ ST *ıs* – “saçmak”, ET *ay* ~ ST *ıy* “ay”, ET *at* – ~ ST *ıt* – “atmak” gibi fiiller gösterilebilir.⁴⁵ Eski Türkçedeki *arı* – “temizlemek” fiilinin Saha Türkçesi karşılığı olabilecek olan **ıry* – fiilinde kelimenin başında meydana gelmiş olan değişiklik buna paralel olarak gerçekleşmiştir.

Eski Türkçe *arımak* fiilini Clauson *arı:* – şeklinde vermiş ve ikinci heceyi uzun ünlülü olarak işaretlemiştir. Fiil *arı:* – şeklinde kabul edilirse, *iraas* isminin ikinci hecesindeki uzunluğun Eski Türkçe uzunluk ile ilgili olduğu düşünülebilir. Saha Türkçesi, Clauson tarafından Eski Türkçe ikinci hecesi uzun ünlülü olarak verilmiş olan bu fiili, Eski Türkçe şekliyle korumuş, isim şeklinde de bu uzunluğu göstermiş olarak değerlendirilebilir. *Iraas* “temiz, saf” ismiyle benzer olarak, *silaas* “sıcak, sıcaklık” kelimesi için de aynı şekil düşünülebilir. Bu kelime için Pekarskiy’in sözlüğünde bir ayrıntı olarak “Türk. *yılıg, jilg*” notu verilmiş, yapısal bir ayrıntıya değinilmemiştir.⁴⁶ Kelimenin Clauson’un sözlüğünde bulunan Eski Türkçe *yılıg* şekline baktığımızda bu ismin türetilmiş olabileceği kök fiilin *yılı:* – şeklinde ikinci hecesi uzun olarak verildiği görülmektedir.⁴⁷ Saha Türkçesinde bu uzunluğun korunması anlamında değerlendirilirse, bu iki kelime örtüşmektedir. Bir başka bu yapıya uyan isim *bilaas/bulaas* “karışık” ismidir. *Bilaa* – / *bulaa* – “bir şeyi diğer şeyle karıştırmak” kökünden /-s/ fiilden isim yapma eki ile türemiş ve son hecedeki, fiil yapım ekine ait uzunluk korunmuştur.⁴⁸ Bu fiilin kök durumundaki Eski Türkçe şeklini de Clauson sözlüğünde Eski Türkçe *bula:* – olarak vermiş ve uzun olarak kaydetmiştir.⁴⁹ Bu fiilin anlamsal olarak örtüşen şekli *Divân*’da Kaşgarlı tarafından

43 *Age.*, s. 466.

44 *Age.*, s.468.

45 Kirişçioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, s. 25.

46 Pekarskiy, *Slovar Yakutskogo Yazıka I-II-III*, s. 2444.

47 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 919.

48 Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü (A-M)*, s. 94, 131.

49 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 333.

bulga – şeklinde verilmektedir.⁵⁰ Burada bulunan ikinci hecedeki uzunluk /g/ sesinin erimesi ile ilgili olarak düşünülebilir. Bu ikincil bir uzunluk olmalıdır. Laszlo Karoly, *bulaa* – “karıştır-” kökünden türemiş olan *bulaas* “karıştırma, karışık” ismini /-(X)s/ ekinin bağlayıcı ünlüsünün kısa olduğu yönündeki açıklamasından sonra, bu durumun istisnası olarak verir. Bu yapıyı **bulgagaş* < *bulga* – + – *gAç* şeklinde bir eski şekilden türemiş olabileceği yönünde açıklar.⁵¹ Bu durum fiilin *Divân*’da verilen şekliyle de örtüşmektedir. Bu şekilde düşünüldüğünde Saha Türkçesinde bu gibi ikinci hecedeki ünlüsü uzun olan isim yapılarının, ikinci hecedeki farklı sebeplerden dolayı da oluşmuş olabilecek uzunluğu koruduğu söylenebilir. *Iraas* isimindeki uzunluk için, *bulga* – fiiline benzer bir durum olarak kabul edilirse, Eski Türkçe **arıga* – (<*arı-g+a-*>), Saha Türkçesi **iraa* – şeklinde bir yapı değerlendirilebilir. Bu denklik seslik bakımından gerçekleştirilecek özelliktedir.

Bir başka açıdan burada fiillerin sonundaki sesin /aa-/ şeklinde uzun olması Saha Türkçesinde fiil yapısı ile ilgili olarak da değerlendirilebilir. /aa-/ , /ee-/ şekli Saha Türkçesinde yaygın olarak fiillerin ve fiil yapım eklerinin son sesi olarak görülmektedir. **iraa* – şeklinde düşünülebilecek kök fiil Saha Türkçesindeki yapıya uygun olarak, benzer bir şekle gelmiş olabilir. Bu şekilde düşünüldüğünde Saha Türkçesi *iraas* şeklindeki ismin sonunda bulunan /-s/ eki, Saha Türkçesinde yaygın olarak kullanılan fiilden isim yapan bir ektir ve genellikle sıfat yapar. Karoly bu ekle ilgili olarak, çok az örnekte geçişli fiillerle kullanıldığını, çoğunlukla geçişsiz fiillerle kullanılan bir ek olduğunu, bu ekin kökeninin Eski Türkçe /-(X)ş/ eki olduğunu söyler. Bu ekin bağlayıcı ünlüsünün uzun olmadığını, *algaa* – “övmek, dua etmek” > *algıs* “alkış, dua” örneğinde olduğu gibi kısalığını belirtir.⁵² Bu kısaltmaya örnek olarak *kilgaa* – “kısaltmak” > *kilgas* “kısa”, *kördö* – “istemek, ihtiyacı olmak” > *kördös* “dilenci” sözcükleri de gösterilebilir.⁵³ Ancak bazı durumlarda Pekarskiy sözlüğünde bu ekle türetilen kelimelerin açıklamasında uzun hallerini de vermiştir. Pekarskiy, *algaa* – fiilinden türetilmiş bir isim olan *algıs* ismini verirken “B.’de yanlış olarak *algus*” notunu düşmüş ve Böhtlink’in verdiği bu şeklin yanlış olduğunu söylemiştir.⁵⁴ Bazı durumlarda da kendisinin uzun verdiği kelimenin Böhtlink’te kısa olduğu notunu düşer. Örneğin *çıçaas* “derin olmayan, sığ” kelimesini verirken “Böhtlink’te *çıças*” notuyla verir.⁵⁵ Yine *kuyaas* “güneş harareti, gündüz sıcaklığı” kelimesinin de “Böhtlink’te *kuyas*” şeklinde olduğu belirtilir.⁵⁶ Bu açıdan düşünüldüğünde kelimelerin ikinci hecesindeki uzunluğun varlığı değişkenlik gösterebilmekteyse de *iraas* kelimesinin ikinci hecesindeki uzunluğun bu /-s/ ekinin fiilin sonundaki uzunluğu kısalttığı kuralının istisnası olduğunu söylemek güçtür. Bu durumun sözlükler arasında kelime ve yazım farklılıklarından ortaya çıktığını söylemek daha doğru olacaktır.

50 Ercilasun ve Akkoyunlu, *Divânı Lugâti’-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)*, s. 601.

51 Laszlo Karoly, *Deverbal Nominals in Yakut*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2013, s. 134.

52 Karoly, *Deverbal Nominals in Yakut*, s. 131.

53 Kirişcioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, s. 58.

54 Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü (A-M)*, s. 15.

55 *Age.*, s. 112.

56 *Age.*, s. 574.

Iraas ismindeki yapının **iraa* – şeklinde düşünülebilecek fiilin üzerine /-s/ fiilden isim yapma ekinin gelmesinden ve aslı uzunluğun korunmasından farklı bir durum olduğu değerlendirilmelidir. *Iraas* sözcüğündeki uzunluk, bu kelimenin **iraagas* gibi bir şekilden kısalmış olabileceğini de düşündürebilmektedir. Nitekim Pekarskiy sözlüğünde yapısı bu şekilde olan bir kelimeye dikkat çekmiştir. *Aralcaas* “dalgin” sözcüğünü verirken “*aralcıgas*’tan kısalma” notuyla vermiştir.⁵⁷ Bu kelimeye ait kök fiil *aralcıy* – “değişikliğe uğramak” şeklindedir.⁵⁸ Bu yapı için sözlükte işaret edilen /-(A)ğAs; – (I)ğAs/ yapısı da /-s/ yapısıyla benzer olarak kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir.⁵⁹ Örneğin *kuttaa* – “korkmak” fiilinden *kuttaa-s* > *kuttas* “korkak” şeklinde bir türetme yapılabilirken aynı fiilden *kuttaa-ğas* > *kuttağas* “korkak” sözcüğü de türetilmektedir. Nitekim Pekarskiy *kuttaas* madde başını verirken “krş. *kuttağas*” notuyla, *kuttağas* madde başını verirken de “krş. *kutaas*” notuyla vermektedir.⁶⁰ /-(X)ğAs/ ekinin kullanımına *etiges* “konuşmayı seven, konuşkan” (< *et* – “konuş-”), *ahağas* “açık, açılmış, aralıklı” (< *as* – “aç-”) gibi sözcükler örnek olarak verilebilir.⁶¹ *Aralcaas* ismindeki kök fiilin *aralcıy* – şeklinde olması, *silaas* isminin kök fiilinin *sily* – şeklinde olması durumuna da uymaktadır. *silaas* isminin yapısı da bu şekilde oluşmuş olabilir. Bu isim için kök fiil olarak Saha Türkçesi *sily* – “ısınmak, sıcak olmak” fiilini göstermek mümkündür. Böyle düşünüldüğünde *silaas* kelimesinde de /-(A)ğAs/ şeklinde bir ekin varlığı ve bu ekten kısalmış bir /aa/ sesinin ortaya çıkmış olduğu düşünülebilir. Bu şekilde değerlendirildiğinde ismin Saha Türkçesinde *iraas* şeklinde olması, ikinci hecedeki /aa/ şeklinde bir uzunluğun bulunması, **ıry* – şeklinde düşünülebilecek bir fiile /-(A)ğAs/ ekinin gelerek, ekin kısalması ile oluşmuştur denebilir. Bu durumu yukarıda geçen *bulaas* “karıştırma, karışık” örneği de desteklemektedir. Bu durumda *iraas* “temiz” isminin ikinci hecesindeki uzunluk, ikincil olarak ortaya çıkmış bir ünlü uzunluğudur denebilir.

Sonuç

Ses karşılıkları, kullanımları ve anlamlandırmaları açısından değerlendirildiğinde *suuy* – fiilinin Eski Türkçe *yū* – fiili ile ilişkili olduğu açıktır. Aynı şekilde *arı* – fiil kökü, Saha Türkçesindeki *iraas* isminin türediği kök ile bağlantılıdır.

Yū – fiili Türkçenin erken dönemlerinden itibaren kullanılan bir fiil olarak karşımıza çıkmaktadır. Fiilin *yayka* – ve *yaykala* – şeklinde Anadolu ağızlarında halen kullanıldığı görülmektedir. Bu fiilin Saha Türkçesindeki karşılığı *suuy* – şeklindedir. Fiilin eski kullanımı olan *yū* – şekli, Saha Türkçesinde aynı şekilde görülmez. Saha Türkçesinde bugün kullanılan *suuy* – şekli sonunda /y/ konsonantı türemiş olan şekildir. *Suuy* – fiili yaygın olarak Saha Türkçesinde kullanılır. *Yū* – fiili, söz başında /y-/ sesinin Saha Türkçesinde /s-/ sesine değişmesi

57 Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü (A-M)*, s. 26.

58 *Age.*, s. 26.

59 Kirişçiöğlü, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, s. 58.

60 Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü (A-M)*, s. 571, 572.

61 Karoly, *Deverbal Nominals in Yakut*, s. 125.

sebebiyle *suuy* – şeklinde kullanılmaktadır. Fiilin vokalinin uzun olması Saha Türkçesinin Eski Türkçede bulunan ünlü uzunluklarını bünyesinde koruduğu şeklinde değerlendirilebilir. Clauson’un da sözlüğünde belirttiği gibi fiilin sonu farklı lehçelerde farklı konsonantlar ile genişletilmiştir. Fiilin tarihi ve günümüz lehçelerindeki durumuna bakıldığında fiilin sonuna eklenen konsonantların /y/, /w/, /v/ olduğu görülmektedir. Saha Türkçesinde bu ses /y/ olarak karşımıza çıkar. Bu durumun, Saha Türkçesinde fiillerin son sesi olarak /y/ konsonantının yaygın olarak görülmesinden kaynaklanmış olabileceği kabul edilebilir.

Suuy – fiili ile bağlantılı *suun* – fiilin de Saha Türkçesinde kullanımı yaygındır. Bu fiilde de aynı şekilde aslı uzunluk korunmuştur. *Yū* – fiili ile bağlantılı olarak, bugün Saha Türkçesinde *suuy* – ve *suun* – şeklinde kullanımı olan iki fiil vardır. *Suuy* – ve *suun* – fiillerinin her ikisinin de deyimleşmiş ve birincil anlamıyla kullanımı Saha Türkçesinin sözlüklerinde kaydedilmiştir.

“Temiz” anlamındaki *arıg* isminin Türkçedeki kullanımına bakıldığında, *arı* – fiilden türediği görülmektedir. Tarihsel süreçte ve günümüz Türk lehçelerinde *arı* – fiili ve *arıg* isminin farklı ses denklileri ile kullanımının devam ettiği görülmektedir.

Saha Türkçesinde Eski Türkçe *arıg* isminin karşılığı *ıraas* olarak bulunmaktadır. Saha Türkçesinde, Eski Türkçe bazı kelimelerde bulunan /a/ seslerinin /ı/ şeklinde görülmesinden dolayı ismin başındaki ses değişmesi gerçekleşmiştir. İsmi sonundaki uzun ünlülü yapı /-(A)ğAs/ ekinin kısalması ya da ET **arıga* – (<*arı-g+a-*>) şeklinde bir yapının kısalması ile benzer olarak **ıraa* – şeklinde gerçekleştiği değerlendirilebilir. Bu denklik seslik bakımından uygun özelliktedir. Fakat **ıraa* – şeklinde bir yapıya /-s/ fiilden isim yapım ekinin gelmesi durumunda, yine /-s/ fiilden isim yapım ekinin ‘kendinden önceki fiilin sonundaki uzunluğu kısaltma’ durumunun ortaya çıkması beklenmelidir. Bu durumda *ıraas* isminin sonundaki uzunluğun Saha Türkçesi /-(A)ğAs/ ekinin kısalması şeklinde değerlendirilmesi ya da **arıga* – /+ – gAç/ şeklinde bir eski yapıdan gelişmiş olabileceğini değerlendirmek uygun olacaktır. Bu iki ses olayı oluşum olarak benzerdir, sadece oluşum zamanı birbirinden farklıdır. Sonuç olarak *ıraas* ismindeki uzunluk, ikincil bir uzunluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Saha Türkçesinde “temizlemek” anlamındaki *ıraasta* – fiili ve “temizlenmek” anlamındaki *ıraastan* – fiili, *ıraas* isminden türemiştir.

Sözlüklerdeki anlamlandırmalara bakıldığında *arı* – kökü ile bağlantılı sözcüklerin daha kapsamlı bir anlamsal çerçeve çizdiği dikkat çekmektedir. Tarihsel dönemde, günümüz Türk lehçelerinde ve Saha Türkçesinde *arı* – kökü ile bağlantılı sözcüklerin anlamsal genişliği daha fazladır. Birincil/gerçek olan “temizlik” anlamının yanında, mecaz olan “manevi anlamda temizlenmek, düşmanlardan kurtulmak, namus ve zihin olarak temiz olmak ve temizlenmek, yok olmak, ortadan kalkmak” hatta “aydınlanmak” anlamlarında temizlik kavramını karşılamak için *arın-*, *arıt* – fiilleri ve *arı(g)* ismi kullanılmaktadır. *Yū* – kökü ile bağlantılı sözcüklerin ise anlamsal genişliğinin daha dar olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Bang Kaup, Willi, *Berlin’deki Macar Enstitüsü’nden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, çev. Şinasi Tekin, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1980.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, London 1972.
- Dolati, Mina, *Halaç Türkçesi (Merkez İli Ağızları)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Ercilasun, Ahmet Bican, Akkoyunlu, Ziyat, *Dîvânu Lugâti’t-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation I*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1991.
- Gabain, Annamari Von, *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Karoly, Laszlo, *Deverbal Nominals in Yakut*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2013.
- Kirişçiöğlü, Mehmet Fatih, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Pekarskiy, Eduard Karloviç, *Slovar Yakutskogo Yazıka I-II-III*, Akademia Nauk SSSR, 1959.
- Pekarskiy, Eduard Karloviç, *Yakut Dili Sözlüğü (A-M)*, çev. Komisyon, Ebuzyiya Matbaası, İstanbul 1945.
- Röhrbörn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1977.
- Saha Tıln Biharulaax Ulanax Tılcıta I-XV*, Novosibirskaya Nauka, Novosibirsk 2004-2018.
- Sleptsov, Petr Alekseyeviç, *Yakutsko-Russkiy Slovar*, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1972.
- Wilkens, Jens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*, Universitätsverlag Göttingen, Göttingen 2021.

Elektronik Kaynaklar

<https://sozluk.gov.tr/> (Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük) [Erişim tarihi: 25.05.2022].

ON THE VERBS SUUY-, SUUN – “YU-, YUN-”, IRAAS, IRAASTAA-, IRAASTAN – “ARI, ARI-, ARIT-, ARIN-” IN SAKHA TURKIC

Mehtap SOLAK SAĞLAM*

*Sakha Turkic, as a language, has always been studied in terms of its words and forms, and has provided information about the historical development of the Turkish language. It has had many variants due to the distance of its geography from the central Turkic lands and its interaction with different languages in the region throughout history. This article examines two verbs in Sakha Turkish related to the concepts of ‘clean’ and ‘to clean’ as well as other nouns and verbs that emerged in connection with these verbs. First, the Old Turkic verb *yū* – is examined followed by an evaluation of its meanings and uses in the historical process. It is then compared with the verb *suuy-*, which is the equivalent of this verb in Sakha Turkic. The verb *suun-*, which was derived in connection with this verb in Saha Turkic, is also compared with the Old Turkic verb *yun-*. The words *arı-*, *arı(g)*, *arit-*, *arin* – used in Turkish in connection with the concept of cleanliness constitute the second part of the article. The noun *iraas* and the verb *iraastaa-*, which are the equivalents of these nouns and verbs in Sakha Turkic, have been examined in terms of their meanings and usages in Sakha Turkic. The words examined in terms of sound equivalence and meaning were evaluated in this context, and the results were presented.*

*When evaluated in terms of their sound equivalents, usages and meanings, it is clear that the verb *suuy* – is related to the Old Turkic verb *yū-*. Likewise, the verb root *arı* – is related to the root from which the name *iraas* in Sakha Turkic is derived.*

*The verb *yū* – appears as a verb that has been used since the early periods of Turkish. It is seen that the verb is still used in Anatolian dialects in the form of *yayka* – and *yaykala-*. The equivalent of this verb in Sakha Turkic is *suuy-*. The *yū* – form, which is the old usage of the verb, is not seen in the same way in Sakha Turkic. The *suuy* – form used today in Sakha Turkic is the one from which the /y/ consonant is derived. The verb *suuy* – is commonly used in Sakha Turkic. The verb *yū* – is used as *suuy* – because the /y-/ sound changes to /s-/ in Sakha Turkic at the beginning of the word. The fact that the vocal of the verb is long can be evaluated as Sakha Turkic preserves the vowel lengths found in Old Turkic. As Clauson also stated in his dictionary,*

* Assist Prof., Pamukkale University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Modern Turkish Dialects and Literatures, Denizli / Turkey, mehtapsolak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0734-4941

the ending of the verb is extended with different consonants in different dialects. When we look at the historical and current situation of the verb, it is seen that the consonants added to the end of the verb are /y/, /w/, /v/. In Sakha Turkic, this sound appears as /y/. It can be accepted that this situation may be due to the widespread use of /y/ consonant as the last sound of verbs in Sakha Turkic.

*The use of the verb *suun* – in conjunction with the verb *suuy* – is also common in Sakha Turkic. In this verb, the original length is preserved in the same way. In connection with the verb *yū-*, there are two verbs in Sakha Turkic today that are used as *suuy* – and *suun-*. The idiomatic and primary meanings of both *suuy* – and *suun* – verbs are recorded in Sakha Turkic dictionaries.*

*When we look at the usages of the name *arig*, which means “clean”, in Turkish, it is seen that it is derived from the verb *ari-*. It is seen that in the historical process and in today’s Turkish dialects, the use of the verb *ari* – and *arig* with different sound equivalences continues.*

*In Sakha Turkic, the equivalent of the Old Turkic name *arig* is *iraas*. In Sakha Turkic, the sound change at the beginning of the noun has taken place because the /a/ sounds in some Old Turkic words are seen as /i/. It can be evaluated that the long vowel structure at the end of the name is shortened to /-(A)ḡAs/ or a structure such as ET **ariga* – (<*ari-g+a-*) is formed as **iraa-*, similarly. This equivalence is appropriate in terms of sound. However, if the noun construction suffix comes from the verb /-s/ in a structure like **iraa-*, it should be expected that the noun-making suffix from the verb /-s/ ‘shortening the length at the end of the previous verb’ will occur. In this case, it would be appropriate to evaluate the length at the end of the name *iraas* as shortening of the Sakha Turkic /-(A)ḡAs/ suffix or to evaluate that it may have developed from an old structure such as **ariga* – /+ – ḡAç/. These two sound events are similar in formation, only the time of occurrence is different from each other. As a result, the length in the name *iraas* appears as a secondary length. In Sakha Turkic, the verb *iraasta* – meaning “to clean” and the verb *iraastan* – meaning “to clean” are derived from the name *iraas*.*

*When we look at the meanings in dictionaries, it is noteworthy that the words associated with the root *ari* – draw a more comprehensive semantic framework. In the historical period, the semantic breadth of the words associated with the root *ari* – is greater in today’s Turkish dialects and Sakha Turkic. In addition to the primary/real meaning of “cleanliness”, the name *ari(g)* is used for the metaphorical “purify”, *arin-*, *arut* – verbs are used to meet the concept of cleanliness, which means “to be cleaned in a spiritual sense, to get rid of enemies, to be clean in terms of honor and mind and to be cleansed, to disappear” and even to “enlightenment”. It is seen that the semantic width of the words associated with the root *yū* – is narrower.*